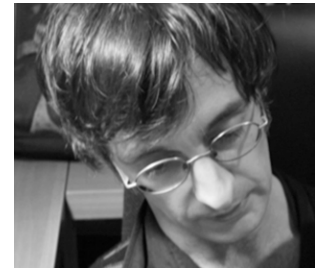

L'alquímia en Llull, Llull en l'alquímia

Francesc J. Gómez

L'alquímia medieval i moderna, antecedent de la química d'avui, era una disciplina científica i esotèrica, amb un doble vessant metafísic i experimental, especulatiu i operatiu. El seu objecte d'estudi —adés a la biblioteca, adés al laboratori— eren els processos naturals de generació i corrupció, la dinàmica profunda dels elements simples i les substàncies compostes; la producció, al capdavant, d'un *elixir* capaç de purificar els metalls o de restablir la salut perfeccionant artificialment l'obra de la natura. Els somnis de l'or alquímic i de l'eterna joventut enardien la imaginació i la cobejança, alimentaven el frau, però també estimulaven l'anàlisi teòrica, l'observació rigorosa dels fenòmens naturals i la recerca empírica.

El mites i els textos fundacionals de la tradició alquímica es remunten a l'orient de l'antiguitat, a l'Egipte hel·lenístic d'Hermes Trismegist i a la Pèrsia musulmana de Geber. No s'implantà, de fet, en la cultura cristiana i llatina occidental fins a la gran avinguda de l'herència científica grecoàrab, a cavall dels segles XII i XIII; però llavors no trigà gens a divulgar-s'hi i a atreure l'interès dels sobirans —tant com l'astrologia o la medicina— amb les seves promeses de riquesa, poder i benestar. Ben aviat s'hi forjaren també nous mites i noves tradicions textuals, tant en llatí i com en llengua vulgar.

Entre aquests mites i tradicions, la figura llegendària d'un Ramon Llull alquimista, i la vuitantena d'obres apòcrifes —algunes, d'extraordinària difusió— que hom associà al seu nom entre els segles XIV i XVIII, constitueixen un dels filons més fecunds de l'alquímia europea. Newton i Leibniz s'hi interessaren vivament, tot i que fou sobretot en la lògica ontològica de l'Art que van cercar un fonament universal per a la ciència moderna. Ivo Salzinger, impulsor i curador de la monumental edició maguntina de l'obra de Llull (1721-1742), fou un ferm defensor de l'alquímia lul·liana —d'autenticitat ja discutida per la

crítica holandista i pels lul·listes mallorquins Jaume Costurer i Rafael Barceló—, mentre que Jonathan Swift considerava necessari disposar d'una clau a Ramon Llull per a penetrar els secrets de la francmaçoneria i la Rosa-Creu.

En l'actualitat, Michela Pereira no solament ha establert definitivament el caràcter apòcrif del corpus alquímic pseudolul·lià, sinó que també n'ha elaborat un catàleg, exhaustiu i extens, que tothom pot consultar en la *Base de dades Ramon Llull (Llull DB)* del Centre de documentació Ramon Llull de la Universitat de Barcelona. Els autors anònims i els textos apòcrifs que configuren el Pseudo-Llull alquimista són, ara sí, destriables del Llull autèntic, però no pas de la posteritat i la influència històrica del lul·lisme.

L'alquímia en Llull

Ramon Llull va dir-ne poc, però prou, de l'alquímia. En el *Llibre de contemplació* (1271-74), previ a la gestació de l'Art, Llull proposa el concepte de *forma mitjana* per a explicar la possibilitat de transformar artificialment les primeres matèries naturals. És un concepte aplicable no solament a la matèria animal —de l'os se'n fan daus— i vegetal —del blat se'n fa pa—, sinó també als metalls, com il·lustra l'alquímia. Cal reconèixer que la transmutació dels metalls no sembla un exemple gaire adient:

E açò mateix és, Sényer, de la forma mijana qui es compon en los metalls per acció e per passió, així com aur ha forma natural e està sa forma en argent potencialment per obra artificial com per alquímia la forma de l'argent perverteix hom en forma d'aur. (Llibre de contemplació 310.23)

Altres al·lusions de menys entitat es poden recollir en l'*Arbre de ciència*, en el *Tractat d'astronomia*, en el *Liber demonstrationum*, en les *Quaestiones magistri Thomae Attrebatensis*. Però Llull contradiu

explícitament les pretensions de l'alquímia en els *Començaments de medicina* (VI, 20 "De generació e corrupció en los metalls"), en el *Fèlix o Llibre de meravelles* (VI, 36 "De l'alquímia"), en les *Quaestiones per artem demonstrativam solubiles* (q. 165-166) i alguns altres textos (*Ars generalis ultima* IX, 8, 8, cap. 52; *Liber de ente reali et rationis*, cap. "De metallo"; *Liber de novo modo demonstrandi*, dist. V, III, q. 10). La primera d'aquestes impugnacions potser ja aclareix —si no corregeix— aquella afirmació desconcertant del *Llibre de contemplació*:

Ço per què un metall no pots convertir en espècie d'altre metall és car naturalment generació de metalls se fa per digestió en lo cor de la terra [...]. E ço per què pots donar a alcú metall semblant forma d'altre metall és així com lo pintor, qui en la matèria del fust engendra forma d'home artificialment, la qual forma se descobre amb la matèria; per la qual inconveniència t'és revelat que la forma que l'alquímia dona estranya a la matèria és en breu de temps corrompable. (Començaments de medicina, VI, 20)

L'or alquímic no és estable, doncs —si és que és factible. Però Llull, en el *Fèlix* (1288-1289), també contradiu absolutament aquesta possibilitat, glossant encara més el seu exemple:

—[...] L'alquímista dix al foc que un pintor de colors afigurà en la paret una figura d'hom. E el foc dix a l'alquímista que la forma e la matèria d'aquella figura era remota e per açò aquella figura estava sens moviment natural, lo qual se pertany a natura humana. L'alquímista pregà lo foc que d'argent li faés or. E el foc dix a l'alquímista estes paraules: "En una terra s'esdevenç que un lleó se combaté llongament amb un senglar. Aquell lleó s'esforçava aitant com podia d'occiure lo porc per ço car lo volia menjar; e el senglar se defenia, per ço car no volia perdre son ésser ni volia que sa carn se trasmudàs en la carn del lleó, car més amava ésser en espècie de porc que en espècie de lleó."

—Sényer —dix Fèlix al filosof—, segons vostres paraules par que digats que impossible cosa sia fer transmutació d'un element en altre ne d'un metall en altre segons l'art d'alquímia, car deïts que negun metall no ha apetit de mudar son ésser en altre ésser; car si mudava son ésser en altre ésser no seria aquell ésser mateix lo qual ama ésser. (Llibre de meravelles, VI, 36.3-4)

La impugnació de Llull resulta inequívoca des del punt de vista teòric. "Fèlix demanà al filosof si

alquímia és art per la qual hom pusca fer transmutació d'un metall en altre". El filòsof ho nega, perquè

en transmutació d'un element en altre se convé transmutació substancial e accidental, ço és saber, que la forma e la matèria se trasmuden, amb tots llurs accidents, en substància nova composta de noves formes e matèries e accidents. —E aital obra, bell amic —dix lo filosof a Fèlix—, no es pot fer artificialment, car natura hi ha mester tots sos poders. [...] en aquest mesclament ha diverses intencions naturals, segons que les unes parts són gradades en les altres, e la quantitat d'estes parts e llurs graus e llurs assituacions són intangibles, invisibles, inestimables e inimaginables. (Llibre de meravelles, VI, 36.1)

D'una manera igualment absurda, l'alquímista pretén de reduir artificialment els quatre elements a la més pura simplicitat incorruptible, sense barreja de qualitats: "la qual cosa és impossible e contra los començaments naturals, que són pus forts en apetit natural que en l'artifici de l'alquímista" (§ 2).

Fèlix, per tant, se'n meravella:

bé he enteses totes vostres raons e totes vostres semblances; mes d'una cosa me meravell fortment, ço és saber, com pot hom haver tan gran afecció a l'art de l'alquímia, si l'art no és vera? (§ 4)

Hi ha estafadors capaços d'ensarronar els incauts amb una presumpta demostració alquímica i fugir amb les riqueses que aquests beneïts hi voldran invertir:

En una terra s'esdevenç que un hom pensà com pogués ajustar molt gran tresor e vendec tot quant havia. E en una terra molt lluny ell anà a un rei e dix que ell era alquímista. Aquell rei hac molt gran plaer de sa vinguda e féu-li donar hostal e tot ço que mester havia. Aquell hom hac mes or molt en tres bústies, en les quals havia decocció d'herbes, e era aquella decocció en semblant de lletovari. Denant lo rei més aquell hom una d'aquelles bústies en la caldera on fonia moltes dobles que el rei li havia donades per tal que les multiplicàs. L'or que era en la bústia pesava mil dobles e el rei n'havia meses dues mília en la caldera, e a la fi pesà la massa de l'or tres mília dobles. Per tres vegades féu açò l'hom e el rei cuidà's que fos alquímista segons veritat. A la fi, aquell hom fugí amb gran còpia d'or que el rei li havia comanat per tal que el multiplicàs, car cuidava's que lo confit que era

en les bústies hagués virtut per la qual l'or multiplicàs en la fornal. (ibid.)

Aquest *exemplum* és el testimoni europeu més antic d'un argument d'origen persa catalogat en el *Motif-index of folk literature* de Stith Thompson (K.111.4) i en l'*Index exemplorum* de Frederic C. Tubach (núm. 89). La versió més antiga que se'n coneix data de la tercera dècada del segle XIII i s'inclou en el *Kitāb al-mukhtār fī kaixf al-asrār* (*Llibre dels secrets desvelats*) de l'escriptor sirià Al-Jawbarī. El governador de Mossul, Mesud Rükneddin Mevdud, l'havia instat a compilar el més ampli manual de criminologia del frau a partir d'una extensa bibliografia i de la seva pròpia experiència. Els trenta capítols del *Kaixf al-asrār* ofereixen un extens repertori d'estafes perpetrades per desaprensus de tota condició: profetes, religiosos, xarlatans, comerciants, artesans, metges, astròlegs, endevins, corruptors de menors, etc. El capítol ix, enterament dedicat a la fraudulència dels alquimistes, descriu en primer lloc diverses tècniques d'engany (§ 1-6) i tot seguit reporta quatre casos d'estafa (§ 7-10) que Al-Jawbarī certifica amb el seu testimoniatge personal o com a rigorosament històrics. Un d'aquests casos (ix, 9) és precisament el frau atribuït a un persa de la remota província de Khorasan que s'aprofita de les ambicions del poderós soldà de Damasc Abū-l-Qāsīm al-Malik al-Ādil Nūr-ad-Dīn Maḥmūd ibn Zangī al tercer quart del segle XII (1147-1174), immediatament després de la Segona Croada.

Ramon Llull redueix aquest conte a un esquema essencial, sense concrecions geogràfiques, accions secundàries ni personatges coadjuvants. Amb força més amplitud el recullen, però, *El conde Lucanor* (xx) de Don Juan Manuel, abans de 1335; el *Libro del caballero Zifar* (iv, 28), d'autor anònim, probablement del segon quart del segle XIV, i el *Tractat de les penes particulars d'infern* (xLvi) del teòleg franciscà Joan Pasqual, de mitjan segle XV. Val a dir que no és pas a partir de Llull, ni tampoc de cap altre d'aquests testimonis romànics, que cap a la fi del segle XIV Geoffrey Chaucer amplifica creativament en els *Canterbury tales*, concretament en la "Pars secunda" de *The canon's yeoman's tale* (viii [G], v. 972-1481), alguns dels ardits pseudoalquímics divulgats per Al-Jawbarī. D'altra banda, entre les diverses peculiaritats de la versió de Joan Pasqual, cal destacar el fet que situï l'exemple a Anglaterra, potser en relació amb la llegenda alquímica de Ramon Llull i també de la dinastia Plantagenet. L'actitud permissiva o, fins i tot, la protecció que la cort anglesa solia

dispensar als practicants de l'alquímia la convertí en un pol d'atracció d'alquimistes, sobretot durant el regnat d'Eduard III (1327-1377).

El pseudo-Llull alquimista

Segons la reconstrucció de Michela Pereira, la llegenda lul·liana, plenament configurada al segle XVI, i molt difosa al XVII, combina dos motius que començaren a forjar-se separatament en les dècades centrals del segle XIV. D'una banda, es difongué la idea que el mestratge d'Arnau de Vilanova havia estat determinant perquè Llull superés el seu escepticisme i esdevingués un adepte de l'alquímia mèdica, de vegades en relació amb un rei Robert identificable amb Robert d'Anjou, rei de Nàpols (1277-1343). De l'altra, hom es referia contínuament a una estada de Ramon Llull a Anglaterra, on practicà la transmutació dels metalls en benefici d'un rei identificable, malgrat l'anacronia, amb Eduard III.

El fonament bàsic d'aquest segon motiu és un text alquímic anònim, el *Testamentum*, compost a Londres i ofert al rei Eduard III el 1332, segons un colofó digne de crèdit. Tot indica que l'obra fou escrita en llatí i traduïda al català pel seu autor, un metge mallorquí format a Montpeller, molt familiaritzat amb les obres de Ramon Llull i Arnau de Vilanova, i practicant de l'alquímia a Nàpols.

El primer text volgudament pseudolul·lià és el *De secretis naturae seu de quinta essentia*, de la segona meitat del segle XIV, que atribueix a Ramon Llull el *Testamentum* i uns quants altres textos alquímics, potser d'un mateix autor, escrits al segon terç del segle XIV. La proposta d'atribuir aquest primer corpus a un altre "mestre Ramon", confós amb Ramon Llull per homonímia, i d'identificar-lo amb el dominicà convers Ramon de Tàrrrega, processat per heretgia i mort el 1371, té molt escàs fonament. Tot i que foren escrits sense cap voluntat d'atribució apòcrifa, aquests textos inauguren un corpus alquímic pseudolul·lià que, després del *De secretis naturae seu de quinta essentia*, es multiplicarà amb l'aportació de nombrosos alquimistes anònims que cercaran en Ramon Llull un salconduit per a llurs obres. Ho facilitaven diverses coincidències, merament aparents, entre l'esoterisme alquímic i les obres genuïnes de Llull: la formalització simbòlica i combinatòria de les figures de l'Art; l'abast universal de les seves aplicacions a les ciències particulars, com a alternativa al model aristotèlic; el *modus loquendi arabicus* amb què Llull encunya neologismes per sufixació; l'obscuritat expressiva de semblances,

exemples i proverbis com a recurs heurístic; el vesant místic i espiritual.

Els testimonis de la primera fase de la llegenda descriuen una col·laboració molt íntima i positiva entre Llull i el rei Eduard. El tractat *De lapide philosophorum et de auro potabile*, escrit a Pola i dedicat a l'antipapa Fèlix V (1439-1449) pel metge Guillem Fabre de Dia del Delfinat, presenta el rei Eduard com un model per a la resta de sobirans: després d'haver cercat els secrets de l'alquímia viatjant d'incògnit disfressat d'ermità, dispensà tan bona acollida als alquimistes Ramon Llull, Arnau de Vilanova i John Dastin que fins i tot volgué repartir el seu reialme entre ells. El *Recueil des Dames* de Pierre de Brantôme (c. 1540-1614) encara es fa ressò d'aquesta estada pacífica.

Una fase ulterior de la llegenda descriu, però, una relació profundament decebedora: Llull s'ofereix a proporcionar quantitats il·limitades d'or i argent al rei d'Anglaterra, amb la condició que els inverteixi exclusivament en un projecte de croada al servei de la cristiandat; però el rei manca al seu jurament i desvia el seu poderós exèrcit contra França. Aquest plantejament sembla un reflex invertit del motiu de l'alquimista i el rei segons la narració d'Al-Jawbarī, en què el fals alquimista consent a revelar els secrets de la transmutació al soldà de Damasc amb la condició que l'or alquímic s'inverteixi exclusivament en la guerra contra els croats cristians. Adaptat a un punt de vista favorable a l'alquimista, el motiu esdevé, ara, un consell de prudència davant la cobdícia i la prepotència dels poderosos.

Segons un tractat sobre la transmutació dels metalls escrit per mestre Jean Saulnier o Saunier el 1432, Llull coincidí a la universitat de París amb el príncep Ricard d'Anglaterra i s'incorporà a la seva cort quan accedí al tron, però cometé l'error de revelar-li que coneixia el secret de la transmutació: el jove rei el confinà dins el regne i, traïnt la seva promesa, envià França. Segons el tractat pseudolul·lià

Experimenta, Llull fins i tot fou empresonat i hagué de fugir. Però, sense parlar de presó, és més explícit el *Testamentum Cremeri*, sens dubte molt anterior a la seva publicació impresa (1618). Aquest Cremer, presumpte abat de Westminster, conegué mestre Ramon a Itàlia, se'n féu deixeble i li pregà de traslladar-se i establir-se amb ell a Anglaterra, on el freqüentà durant dos anys fins a l'absoluta consecució de l'*opus alchemicum*. Llavors el presentà al rei Eduard, que el persuadí de proporcionar-li tot l'or necessari per a una campanya contra els turcs, però el rei incomplí la promesa i Llull fugí. Pels volts de 1475 l'*Elucidarium* de l'italià Cristòfol de París, adepte de l'alquímia pseudolul·liana, afirma que la decepció de Llull a la cort d'Eduard d'Anglaterra és un exemple que els alquimistes no han de confiar en els poderosos ni promoure l'obra de Déu mitjançant l'or alquímic.

En un moment imprecisable de la seva evolució, la llegenda es vinculà també amb l'encunyament del *noble de nau* —moneda d'or, introduïda per Eduard III el 1344, que presentava l'efígie del rei Eduard (després Ricard II i successors), espasa i escut en mà, a bord d'un vaixell— i, més tard, amb el *noble de rosa* —que començà a encunyar-se el 1464. Segons la llegenda, amb aquesta moneda el rei d'Anglaterra hauria volgut conservar per a la posteritat el record de la fugida de Ramon Llull. En un *Nomenclator* publicat a París el 1555, l'antiquari Robert Constantine testimonia la llegenda d'una emissió de moneda de puríssim or alquímic coneguda com a *noble de Ramon*, "nobile Raimundi".

La llegenda del Llull alquimista representarà, finalment, un exemple de cautela per als practicants de la *crisopea*. Sens dubte, tant la recerca com la pràctica de l'alquímia es desenvoluparen històricament en un context arriscat, en què els alquimistes s'exposaven a greus perills, així com els incauts a l'engany.